

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/59/68-71>

Ülviyyə Quluzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-6072-0050>
ulviyye.quluzade@adpu.edu.az

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruculuğu prosesində Fətəli xan Xoyskinin rolu

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixində Fətəli xan Xoyski dövlət quruculuğunun əsas simalarından biri kimi təqdim olunur və onun dövlət quruculuğu prosesində tarixi rolu təhlil olunur. Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci mayın 28-də istiqlalın elan edilməsindən sonra yaradılan ilk hökumətin başçısı olmuş, sonrakı mərhələlərdə isə daxili idarəetmə, hüquqi institutların formalaşdırılması, parlamentli idarəçilik modelinin tətbiqi və xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində mühüm fəaliyyət göstərməsi izah olunur.

Məqalədə həmçinin Fətəli xan Xoyskinin rolunun yalnız ilk baş nazir kimi deyil, həm də böhranlı şəraitdə dövlət aparatını təşkil edən, siyasi sabitlik yaratmağa çalışan, hökumət - parlament münasibətlərində məsuliyyət prinsipini tətbiq edən və Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması xidmət edən siyasi xadim kimi qiymətləndirilməsi göstərilir. Buna görə də onun fəaliyyəti Azərbaycan milli dövlətçilik tarixində yalnız bir hökumət rəhbərinin fəaliyyəti deyil, müstəqil dövlət ənənəsinin təməl mərhələsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Açar sözlər: dövlət quruculuğu, parlamentli respublika, milli hökumət, istiqlal, diplomatiya, siyasi liderlik

Ulviyyə Guluzadə

Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0003-6072-0050>
ulviyye.quluzade@adpu.edu.az

The Role of Fatali Khan Khoyski in the State-Building Process of the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

The article presents Fatali Khan Khoyski as one of the main figures of state building in the history of the Azerbaijan Democratic Republic and analyzes his historical role in the state building process. Fatali Khan Khoyski was the head of the first government formed after the declaration of independence on May 28, 1918, and in the subsequent stages he played an important role in the formation of internal governance, legal institutions, the application of the parliamentary governance model and the determination of the foreign policy course.

The article also assesses the role of Fatali Khan Khoyski not only as the first prime minister, but also as a political figure who organized the state apparatus in crisis conditions, tried to create political stability, applied the principle of responsibility in government - parliamentary relations and served to promote the recognition of the Democratic Republic in the international community. Therefore, his activities should be assessed not only as the activities of a government leader in the history of Azerbaijani national statehood, but also as a fundamental stage of the independent state tradition.

Keywords: state-building, parliamentary republic, national government, independence, diplomacy, political leadership

Giriş

1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının müasir dövlətçilik tarixində ilk müstəqil respublika təcrübəsi olmaqla yanaşı, müsəlman Şərqiində ilk parlamentli demokratik respublika kimi də tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu dövlətin yaranması təkcə istiqlal aktının qəbulu ilə məhdudlaşmırdı; onun davamlı fəaliyyət göstərə bilməsi üçün hökumət, qanunvericilik, idarəetmə, diplomatiya, təhlükəsizlik və legitim siyasi hakimiyyət mexanizmlərinin qısa müddətdə formalaşdırılması tələb olunurdu. Məhz bu mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə Fətəli xan Xoyski Azərbaycan dövlət quruculuğunun aparıcı fiqurlarından biri kimi önə çıxdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: I cild, 1998, s. 976).

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski 1875-ci ildə Şəkiddə anadan olmuş, Gəncə klassik gimnaziyasında və Moskva Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almış, hüquqşünas kimi formalaşmış, eyni zamanda imperiya dövründə siyasi təcrübə qazanmış ziyalı-siyasətçilər nəslinə mənsub olmuşdur. O, hüquqi düşüncə tərzinə, inzibati idarəçilik bacarığına və siyasi qərarvermə təcrübəsinə malik bir dövlət xadimi idi. Məhz bu hazırlıq onun AXC dövründə üzərinə düşən ağır missiyanı yerinə yetirməsinə imkan verdi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: II cild, 1998, s. 992).

Fətəli xan Xoyskinin tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, o, istiqlal ideyasını dövlət institutuna çevirən siyasi xadimlərdən biri olmuşdur. O, İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar sırasında yer almış, Milli Şuranın fəal üzvü olmuş və istiqlaldan dərhal sonra ilk hökumətin formalaşdırılması və idarə olunması vəzifəsini üzərinə götürmüşdür. Buna görə də Xoyskinin fəaliyyəti yalnız tərcümeyi-hal faktı kimi deyil, Azərbaycan dövlətçiliyinin ilkin konstruksiyasının formalaşmasında praktik liderlik nümunəsi kimi araşdırılmalıdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1998, s. 298).

Tədqiqat

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Fətəli xan Xoyski ilk Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri təyin edildi. Bu, təsadüfi seçim deyildi. Çünki həmin məqamda Azərbaycan siyasi elitası qarşısında duran əsas vəzifə istiqlal ideyasını operativ idarəetmə mexanizminə çevirmək idi. Xoyski ilk kabinetin təşkili ilə dövlət hakimiyyətinin faktiki fəaliyyətə başlamasını təmin etdi. O, hökumətin tərkibini formalaşdırdı, səlahiyyət bölgüsünü müəyyənləşdirdi və yeni yaranan dövlətin icraedici dayaqlarını qurmağa başladı (Bünyadov, 1997, s. 44).

AXC yarananda Bakı şəhəri bolşevik-daşnak qüvvələrinin nəzarəti altında olduğuna görə hökumət əvvəlcə Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Rəsmi mənbələrə görə Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə gəldi və bu mərhələdə Gəncə müvəqqəti paytaxt funksiyasını daşdı. Bu şəraitdə Xoyskinin qarşısında duran başlıca vəzifələr dövlətin fiziki mövcudluğunu qorumaq, idarəetməni təşkil etmək və Bakının azad olunmasına qədər siyasi legitimliyi saxlamaq idi. Bu baxımdan onun fəaliyyəti “müstəqilliyin elanından sonra dövlətin yaşadılması” mərhələsinin əsas sütunlarından biri olmuşdur (Fətəli Xan Xoyski, 1998, s. 152).

1918-ci il iyunun 17-də yaranmış ağır daxili və xarici siyasi vəziyyət nəzərə alınaraq Milli Şura bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə etdi və bu hökumətin Müəssislər Məclisi çağırılana qədər ali icraedici hakimiyyət daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərməsini qərara aldı. Bu fakt Xoyskinin sırası kabinet rəhbəri olmadığını, əksinə keçid dövrünün mərkəzi siyasi fiquru olduğunu göstərir. Yəni dövlət quruculuğunun ilk mərhələsində hakimiyyətin institusional mərkəzi məhz onun rəhbərlik etdiyi hökumət idi (Nəсібzadə, 1996, s. 304).

Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət son dərəcə mürəkkəb geosiyasi şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Bir tərəfdən daxildə idarəetmə boşluğu, iqtisadi çətinliklər və təhlükəsizlik problemləri mövcud idi, digər tərəfdən isə regionda bolşevik, daşnak, ağqvardiyaçı və xarici müdaxilə amilləri hökm sürürdü. Belə şəraitdə onun dövlət quruculuğuna verdiyi ən böyük töhfələrdən biri siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi, inzibati idarəetmənin işə salınması və dövlət intizamının yaradılması idi. Bu, klassik mənada “dövlət aparatı”nın ilkin nüvəsinin formalaşdırılması demək idi.

Fətəli xan Xoyski dövlətçilik məsələsinə hüquqi və məsuliyyətli idarəetmə prizmasından yanaşırdı. Onun siyasi davranışında özbaşınalıqdan çox legitimliyə, fərdi hakimiyyətdən çox hökumət məsuliyyətinə, populizmdən çox real idarəetməyə üstünlük verildiyi görünür. Bu, sonralar parlament qarşısında hesabat verməsi, hökumətin istefasını təqdim etməsi və yenidən parlament

iradəsi ilə yeni kabinet formalaşdırması proseslərində də aydın görünür. Bu mənada Xoyski dövlət quruculuğunu yalnız idarəetmə əməliyyatı kimi deyil, hüquqi-siyasi məsuliyyət sistemi kimi anlayan lider idi (Süleymanov, 1999, s. 164).

Bakının azad edilməsi və hökumətin sentyabr 1918-dən sonra Bakıda fəaliyyət göstərməsi AXC dövlətçiliyinin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsi demək idi. Bakı paytaxta çevrildikdən sonra hökumətin siyasi, iqtisadi və diplomatik imkanları genişləndi. Bu keçid mərhələsində Xoyskinin rolu təkcə hökumət başçısı kimi deyil, paytaxt mərkəzli dövlət idarəçiliyinin bərpasını təmin edən siyasi təşkilatçı kimi də səciyyələndirilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruculuğu tarixində mühüm mərhələlərdən biri parlamentin yaradılması idi. 1918-ci il noyabrın 19-da 120 nəfərlik parlamentin yaradılması haqqında qanun qəbul edildi, 1918-ci il dekabrın 7-də isə onun ilk iclası keçirildi. Parlamentin təşkili Şərqdə ilk dəfə olaraq nümayəndəli hakimiyyətin institusional formada fəaliyyətə başlaması idi. Fətəli xan Xoyskinin hökuməti bu keçid üçün zəruri siyasi-hüquqi şəraiti formalaşdırdı və icra hakimiyyəti ilə qanunvericilik hakimiyyəti arasında əlaqələndirici funksionarı yerinə yetirdi (Şeyxzamanlı, 1997, s. 176).

Parlamentin ilk iclasında hökumətin fəaliyyəti barədə məruzəni məhz Fətəli xan Xoyski etdi və öz hökumətinin istefasını parlamentdən qəbul etməyi xahiş etdi. Bu addımın siyasi məzmunu çox dərin idi. Çünki bu, hökumətin parlament qarşısında məsuliyyət daşdığını və hakimiyyətin hüquqi legitimlik çərçivəsində təşkil olunduğunu nümayiş etdirirdi. Yeni parlament dövlət idarəçiliyinin ali qanunverici institutu kimi meydana çıxarkən, Xoyski icra hakimiyyətinin həmin qanunverici orqana hesabətli modelini praktik şəkildə ortaya qoydu.

Rəsmi məlumatlara görə, AXC Parlamenti 17 aylıq fəaliyyəti dövründə 145 iclas keçirmiş, 270-dən çox qanun layihəsini müzakirəyə çıxarmış və onların 230-a yaxınını qəbul etmişdir. Bu göstəricilər AXC-nin qısa ömrünə baxmayaraq təsadüfi siyasi qurum olmadığını, fəaliyyət qabiliyyətli hüquqi-siyasi dövlət modeli qurmağa çalışdığını göstərir. Fətəli xan Xoyski ilk üç hökumət kabinetinin rəhbəri kimi bu hüquqi-siyasi mühitin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1918-ci il iyunun 17-də ikinci, 1918-ci il dekabrın 26-da isə üçüncü hökumət kabinetinin də onun sədrliyi ilə formalaşdırılması bunu təsdiqləyir (Topçubaşov, 1998, s. 119).

Dövlət quruculuğunun mühüm komponentlərindən biri də beynəlxalq tanınma idi. AXC yalnız daxildə institutlar yaratmaqla kifayətlənə bilməzdi; o, beynəlxalq münasibətlər sistemində öz suverenliyini qəbul etdirməli idi. Fətəli xan Xoyski bu istiqamətdə həm baş nazir, həm də ayrı-ayrı kabinetlərdə xarici işlər naziri kimi mühüm rol oynadı. Rəsmi mənbələrdə göstərilir ki, o, üçüncü hökumətdə baş nazir və xarici işlər naziri vəzifələrini birgə icra etmiş, daha sonra da xarici siyasət sahəsində aktiv fəaliyyət göstərmişdir.

AXC hökumətinin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Bakıda bir sıra xarici dövlətlərin nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda Azərbaycanın da xaricdə diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Rəsmi mənbələrə görə, həmin dövrdə Bakıda 16 dövlətin diplomatik missiyası fəaliyyət göstərirdi və Azərbaycan hökumətinin Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə, Ukrayna və başqa ölkələrdə diplomatik təmsilçilikləri vardı. Bu faktlar göstərir ki, Xoyskinin rəhbərlik etdiyi və təmsil olunduğu hökumətlər Azərbaycanı qapalı regional aktor yox, beynəlxalq subyekt kimi təqdim etməyə nail olmuşdular (Vəkilov, 1998, s. 68).

Bu xəttin kulminasiya nöqtəsi 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması oldu. Bu qərar, ilk növbədə, ADR-in ümumi diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi; lakin həmin diplomatik kursun formalaşdırılmasında və davam etdirilməsində Fətəli xan Xoyskinin də əhəmiyyətli payı olmuşdur. Onun diplomatik-siyasi fəaliyyəti Azərbaycanın beynəlxalq hüquq subyektini kimi qəbul olunmasına xidmət etmişdir.

Fətəli xan Xoyskinin dövlət quruculuğundakı rolu bir neçə istiqamətdə ümumiləşdirilə bilər. Birincisi, o, istiqalın ilk anından etibarən Azərbaycan hökumətinin təşkilatçısı olmuşdur. İkincisi, keçid dövründə ali icra hakimiyyətini daşıyan hökumətin rəhbəri kimi faktiki dövlət aparatının əsasını qurmuşdur. Üçüncüsü, parlamentli idarəetmə modelinin bərqərar olunmasına, hökumətin parlament qarşısında hesabətli olması ənənəsinin formalaşmasına töhfə vermişdir. Dördüncüsü, xarici siyasətdə

Azərbaycanın tanınması xəttinin aparıcı fiqurlarından biri olmuşdur. Bu cəhətlər onu AXC tarixində təkcə inzibati rəhbər deyil, strateji dövlət xadimi səviyyəsinə yüksəltdi.

1920-ci ilin aprelində AXC-nin süqutundan sonra Fətəli xan Xoyski mühacirət şəraitində də siyasi təqib hədəfi oldu və 1920-ci il iyunun 19-da Tiflisdə qətlə yetirildi. Bu fakt onun həyat yolunun AXC-nin taleyi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. O, yalnız dövlət yaradan siyasətçi kimi deyil, həmin dövlət uğrunda həyatını itirmiş şəxsiyyət kimi də milli yaddaşda qalır. Buna görə Xoyski irsinin öyrənilməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin ideya və institusional əsaslarının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Yaqublu, 1997, s. 327).

Nəticə

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruculuğu prosesində həlledici rol oynamış tarixi şəxsiyyətdir. Onun fəaliyyəti göstərir ki, müstəqil dövlət yalnız istiqlal bəyannaməsi ilə deyil, həmin istiqlalı idarə edə biləcək siyasi institutların yaradılması ilə möhkəmlənir. Xoyski məhz bu missiyanı yerinə yetirən başlıca simalardan biri olmuşdur. O, ilk hökuməti yaratmış, keçid dövründə ali icra hakimiyyətini təşkil etmiş, dövlət aparatının fəaliyyətini təmin etmiş, parlamentli idarəçilik modelinə keçidi müşayiət etmiş və Azərbaycanı beynəlxalq müstəvidə tanıtməyə çalışan siyasi kursun aparıcı icraçılarından biri olmuşdur.

Tarixi təhlil göstərir ki, Fətəli xan Xoyskinin rolu yalnız “ilk baş nazir” statusu ilə məhdudlaşmır. O, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin təşkilatlanma mərhələsinin siyasi memarlarından biri olmuş, hüquqi dövlət, məsul hökumət və beynəlxalq legitimlik ideyalarını praktik müstəviyə çıxarmışdır. Bu səbəbdən onun fəaliyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixində ayrıca bir siyasi məktəb, dövlətçilik təcrübəsi və milli liderlik nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Cümhuriyyəti: 1918–1920.* (1998). Elm.
2. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918–1920. I cild: Parlament: stenoqrafik hesabatlar.* (1998). Azərbaycan nəşriyyatı.
3. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918–1920. II cild: Parlament: stenoqrafik hesabatlar.* (1998). Azərbaycan nəşriyyatı.
4. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu.* (1998). Elm.
5. Bünyadov, Z. M., & Əliyev, M. (1997). *Fətəli xan Xoyski.* Şərq-Qərb.
6. *Fətəli xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti: Sənəd və materiallar.* (1998). Azərbaycan nəşriyyatı.
7. Nəsimzadə, N. L. (1996). *Azərbaycanın xarici siyasəti: 1918–1920.* Ay-Ulduz.
8. Süleymanov, M. F. (1999). *Müsəlman dünyasında ilk Xalq Cümhuriyyəti.* Hüquq ədəbiyyatı.
9. Şeyxzamanlı, N. b. (1997). *Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri.* Azərbaycan nəşriyyatı.
10. Topçubaşov, Ə. b. (1998). *Paris məktubları: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülh nümayəndə heyətinin sədrinin Azərbaycan hökumətinə məlumatları (mart 1919 – noyabr 1919).* Azərənşr.
11. Vəkilov, R. Ə. (1998). *Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi.* Elm.
12. Yaqublu, N. Q. (1997). *Müsavat partiyasının tarixi.* Ay-Ulduz.

Daxil oldu: 27.12.2025

Qəbul edildi: 07.04.2026